

1 Κλασική Δημοκρατία: Αθήνα

Τον πέμπτο π.Χ. αιώνα η Αθήνα αναδύθηκε ως η πιο ρηξικέλευθη και αναπτυγμένη «πόλη-κράτος» μεταξύ πολλών ανταγωνιστικών ελληνικών κοινοτήτων¹. Μολονότι οι λόγοι της υπεροχής της και της ανάπτυξης του εξαιρετικού «δημοκρατικού» τρόπου ζωής της δεν είναι το κύριο αντικείμενο αυτής της μελέτης, είναι χρήσιμο να παραθέσουμε μερικά σχετικά σχόλια.

Από το 800 μέχρι το 500 π.Χ., στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, διαμορφώνονται με αργό ρυθμό πρότυπα πολιτισμού με επίκεντρο την πόλη· στα παράλια δημιουργούνται πολλές μικρές και πυκνοκατοικημένες κοινότητες, ενώ μερικές συνατώνται βαθιά στην ενδοχώρα (πρβλ. Finley, 1963, 1973a· P. Anderson, 1974a, σσ. 29-44). Αρχικά, οι πόλεις αυτές ελέγχονταν, κατά κανόνα, από τοπικές βασιλείες αλλά αργότερα, και συχνά μετά από βίαιες συγκρούσεις, διοικούνταν από ιεραρχίες του «γένους» και της «φυλής». Ένας μελετητής, περιγράφοντας αυτές τις πόλεις, αναφέρει ότι βασικά ήταν: «κόμβοι οικιστικής συγκέντρωσης αγροτών και γαιοκτημόνων στην τυπική μικρή πόλη αυτής της εποχής, οι καλλιεργητές κατοικούσαν εντός των τειχών της πόλης και έβγαιναν καθημερινά για να καλλιεργήσουν τα κτήματά τους, επιστρέφοντας τη νύχτα – παρόλο που η επικράτεια αυτών των πόλεων πάντα συμπεριλάμβανε μια αγροτική περιφέρεια όπου κατοικούσε ένας αμιγής αγροτικός πληθυσμός» (Anderson, 1974, σσ. 29-30). Η εξάπλωση του χερσαίου και του θαλάσσιου εμπορίου ευνόησε την ανάπτυξη των παραθαλάσσιων πόλεων που είχαν στρατηγική γεωγραφική θέση. Αρκετές τέτοιες πόλεις γνώρισαν περιόδους συνεχούς ανάπτυξης.

Η πολιτική συνέχεια των πρώιμων πόλεων-κρατών διακόπηκε από την άνοδο των «τυράνων» (650-510 π.Χ. περίπου), που εκπροσωπούσαν τα συμφέροντα εκείνων που είχαν πρόσφατα πλουτίσει είτε από την έγγειο ιδιοκτησία είτε από το εμπόριο και τις συναλλαγές. Η εξουσία της φυλής και του γένους αντικαταστάθηκε από πιο τυραννικά καθεστώτα. Όμως τα καθεστώτα αυτά ήταν ευάλωτα εξαιτίας των μεταβαλλόμενων συμμαχιών και συνασπι-

¹ Η ελληνική λέξη *πόλις* αποδίδεται εδώ με τον όρο «πόλη-κράτος» και, σε ορισμένες περιπτώσεις, με τον όρο «πόλη-δημοκρατία» (city-republic). Τα θέματα που συνδέονται με την πρόταση ορισμένων μελετητών για τον όρο «πόλη-δημοκρατία» – και τα οποία αφορούν το χρόνο κατά τον οποίο διαμορφώθηκε για πρώτη φορά η ιδέα του «κράτους» – θα αναπτυχθούν στα επόμενα δύο κεφάλαια.

Σ.τ.μ: Η λέξη *πόλη*, που συναντάται στην ελληνική μετάφραση, αντιστοιχεί στη λέξη *polis* του αγγλικού κειμένου, με την οποία ο συγγραφέας αποδίδει και την αρχαιοελληνική πόλη-κράτος.

σμών. Η αύξηση του πλούτου μερικών δε συνοδεύτηκε από βελτιώσεις στη ζωή των πιο φτωχών τάξεων, ιδίως των ακτημόνων ή των αγροτών που είχαν μικρό κλήρο και περιουσία. Με την αύξηση του πληθυσμού δυνάμωναν οι πιέσεις προς τους προνομιούχους και έτσι ακολούθησε μια περίοδος σκληρών κοινωνικών αγώνων. Η σύνθετη και ταραχώδης πολιτική ζωή των πόλεων συχνά επέβαλλε κάποιες παραχωρήσεις, ώστε να διατηρείται μια ισορροπία δυνάμεων και οι παραχωρήσεις που έγιναν, κυρίως στην Αθήνα αλλά και αλλού, ενίσχυσαν την οικονομική αυτονομία των μικρών και μεσαίων αγροτών, καθώς και ορισμένων άλλων κατηγοριών αγροτικού πληθυσμού, δημιουργώντας μια κοινότητα μικροϊδιοκτητών. (βλ. Hornblower, 1992, σσ. 3-4). Η κοινωνική θέση αυτών των ομάδων ενισχύθηκε επίσης από τις σημαντικές αλλαγές στη στρατιωτική οργάνωση, μια από τις οποίες ήταν η ανάθεση στους μεσαίους αγρότες κεντρικού ρόλου στην άμυνα της κοινότητας (βλ. Mann, 1986, σσ.197-204). Ίσως αυτή η αλλαγή, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη, να επηρέασε τη μελλοντική πολιτική δομή της πόλης-κράτους.

Η εξάπλωση της δουλείας πρόσφερε την ευκαιρία σε έναν ολοένα αυξανόμενο αριθμό ελεύθερων πολιτών να διευρύνουν σημαντικά τις οικονομικές τους δραστηριότητες (ένα σημείο που θα αναπτύξουμε διεξοδικότερα πιο κάτω). Ακριβώς η διαμόρφωση μιας δουλοκτητικής οικονομίας – στα ορυχεία, τη γεωργία και ορισμένους κλάδους της βιοτεχνίας – ήταν αυτό που, όπως έχει παρατηρηθεί, «επέτρεψε την ξαφνική άνθηση του ελληνικού πολιτισμού των πόλεων [...] τώρα ο ελεύθερος πολίτης ξεχώριζε πλήρως από τους δούλους εργάτες» (Anderson, 1974a, σσ. 36-37· πρβλ. Dickenson, 1977, κεφ. 2). Οι κοινότητες των ελληνικών πόλεων είχαν τώρα πιο έντονη επίγνωση της ταυτότητας και της ενότητάς τους. Επίσης χαραχτήκαν αυστηρές διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στους «γηγενείς» (τους πολίτες) και τους «εξωγενείς» (τους δούλους και άλλες κατηγορίες πληθυσμού, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που, μολονότι αξιοσέβαστοι, προέρχονταν από άλλες κοινότητες, δηλαδή των μετοίκων). Αυτή η αίσθηση της ταυτότητας ενισχύθηκε από την αύξηση του αριθμού των εγγραμμάτων, γεγονός που επίσης διευκόλυνε τη διοίκηση και τον έλεγχο ανθρώπων και πλουτοπαραγωγικών πηγών (παρόλο που η κουλτούρα του αρχαίου κόσμου εξακολουθούσε να είναι κυρίως προφορική).

Οι καινοτομίες που επήλθαν στους «καταστατικούς χάρτες» των πόλεων-κρατών μετέβαλαν τους γραπτούς και άγραφους νομικούς κώδικες που ως τότε μεταβιβάζονταν από γενιά σε γενιά (βλ. Finley, 1975). Φαίνεται ότι η πρώτη «δημοκρατική» πολιτεία εμφανίστηκε στα μέσα περίπου του έκτου π.Χ. αιώνα στη Χίο, παρόλο που γρήγορα διαμορφώθηκαν και άλλα τέτοια πολιτεύματα, το καθένα με τις δικές του ιδιαιτερότητες. Ενώ η Αθήνα ξεχώριζε ως κορύφωμα αυτής της εξέλιξης, η νέα πολιτική κουλτούρα διαδόθηκε σε όλο σχεδόν τον ελληνικό πολιτισμό οδηγώντας στη χειραφέτηση του συνόλου των ελεύθερων πολιτών (πρβλ. Hornblower, 1992, σσ 1-2). Αξίζει να τονιστεί ότι η εμφάνιση αυτών των πρώτων δημοκρατιών δεν ήταν αποτέλεσμα ενός μοναδικού συνόλου γεγονότων, αλλά

μάλλον η ανάπτυξη τους καθορίστηκε από μια διαδικασία διαδοχικών αλλαγών που συνεχίστηκαν επί πολλές γενιές. Όμως το ερώτημα παραμένει: γιατί αυτές οι εξελίξεις οδήγησαν στη διαμόρφωση ενός τύπου δημοκρατίας;

Η ερώτηση είναι δύσκολη και η απάντηση σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να είναι απόλυτα κατηγορηματική. Από όλους τους παράγοντες που θα μπορούσαν να τονιστούν, ίσως ο σημαντικότερος ήταν η συγκυρία της εμφάνισης μιας οικονομικά και στρατιωτικά ανεξάρτητης κατηγορίας πολιτών, μέσα στα πλαίσια κάποιων σχετικά μικρών και συμπαγών κοινοτήτων, που καλλιέργησε ένα δημοκρατικό τρόπο ζωής (πρβλ. Finley, 1983· Mann, 1986, κεφ.7· Dunn, 1992, κεφ.1-3). Οι πολιτικές αλλαγές συντελέστηκαν μέσα σε γεωγραφικά και κοινωνικά οριοθετημένες κοινότητες λίγων χιλιάδων ατόμων, που κατοικούσαν αρκετά κοντά ο ένας στον άλλον είτε μέσα σε κάποιο αστικό κέντρο είτε στην περιβάλλουσα ύπαιθρο². Η επικοινωνία στο εσωτερικό αυτών των κοινοτήτων ήταν σχετικά εύκολη, τα νέα μεταδίδονταν γρήγορα και ο αντίκτυπος των συγκεκριμένων κοινωνικών και οικονομικών ρυθμίσεων ήταν αρκετά άμεσος. Μέσα στα πλαίσια αυτά, τα ζητήματα πολιτικής λογοδοσίας και υπευθυνότητας ήταν σχεδόν αναπόφευκτα, ενώ εκείνα τα εμπόδια στην πολιτική συμμετοχή, τα οποία τίθενται στις μεγάλες, σύνθετες κοινωνίες, δεν ήταν ακόμα σημαντικά. Αυτοί οι παράγοντες – μέγεθος, συνθετότητα και βαθμός πολιτικής ετερογένειας – έχουν μεγάλη σημασία στη δημοκρατική θεωρία, μολονότι, κατά τη γνώμη μου, η τελική πτώση της κλασικής ελληνικής δημοκρατίας δε σημαίνει την απώλεια μιας από τις μοναδικές ιστορικές ευκαιρίες για ολοκληρωμένη και πλήρη συμμετοχή στις δημόσιες υποθέσεις. Εντούτοις πρέπει παράλληλα να επισημανθεί ότι ακόμα και στην Αθήνα η σύνθεση του δήμου αποτελείτο αποκλειστικά από ενήλικες άρρενες αυστηρά αθηναϊκής καταγωγής³.

Πολιτικά Ιδεώδη και Στόχοι

Η ανάπτυξη της αθηναϊκής δημοκρατίας στάθηκε κεντρική πηγή έμπνευσης για τη νεότερη πολιτική σκέψη (πρβλ. Finley, 1983· Bernal, 1987). Τα πολιτικά ιδεώδη της – ισότητα των πολιτών, ελευθερία, σεβασμός του νόμου και της δικαιοσύνης – επηρέασαν την πολιτική σκέψη στη Δύση, παρόλο που ορισμένες κεντρικές ιδέες, όπως η νεότερη φιλελεύθερη αντίληψη ότι τα ανθρώπινα όντα είναι «άτομα» με «δικαιώματα», ασφαλώς δεν ανάγονται άμεσα στην αρχαία Αθήνα. Ωστόσο η κληρονομιά της Αθήνας σε καμία περίπτωση δεν έγινε άκριτα αποδεκτή από τους μεγάλους Έλληνες στοχαστές που μελέτησαν

² Υπολογίζεται ότι τον πέμπτο αιώνα η Αθήνα, που για μια σημαντική χρονική περίοδο ήταν η μεγαλύτερη από όλες τις πόλεις-κράτη, είχε 30.000 έως 45.000 περίπου πολίτες.

³ Σε σπάνιες περιπτώσεις το δικαίωμα του πολίτη μπορούσε να χορηγηθεί και σε άλλους, αλλά μόνο με την έγκριση του «κυρίαρχου» σώματος, δηλαδή της Εκκλησίας του Δήμου.

τις ιδέες και τον πολιτισμό της, κυρίως τον Θουκυδίδη (περίπου 460-399 π.Χ.), τον Πλάτωνα (περίπου 427-347 π.Χ.) και τον Αριστοτέλη (384-322 π.Χ.) (βλ. Jones, 1957· Farrar, 1992). Στο έργο τους συναντάμε μερικές από τις πιο ενδιαφέρουσες και ανθεκτικές στο χρόνο εκτιμήσεις των ορίων της δημοκρατικής θεωρίας και πρακτικής που έχουν γραφτεί ποτέ. Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει κανένας μεγάλος αρχαίος Έλληνας δημοκρατικός θεωρητικός, στα κείμενα και τις ιδέες του οποίου θα μπορούσαμε να ανατρέξουμε για τις λεπτομέρειες και τη δικαιολόγηση της κλασικής δημοκρατικής πόλης. Η εικόνα μας γι' αυτόν τον ακμαίο πολιτισμό πρέπει να συντεθεί μέσα από ποικιλόμορφες πηγές, όπως είναι αποσπάσματα κειμένων, το έργο της κριτικής «αντιπολίτευσης» του και τα ευρήματα των ιστορικών και των αρχαιολόγων.

Τα ιδεώδη και οι στόχοι της αθηναϊκής δημοκρατίας αναπτύσσονται με εντυπωσιακό τρόπο στον Επιτάφιο, που αποδίδεται στον Περικλή, έναν εξέχοντα αθηναίο πολίτη, στρατηγό και πολιτικό. Η δημηγορία αυτή, που ίσως την «συνέθεσε» ο Θουκυδίδης περίπου 30 χρόνια μετά την εκφώνησή της, υμνεί την πολιτική ισχύ και σπουδαιότητα της Αθήνας (βλ. Finley, 1972). Δύο παράγραφοι της αξίζει ιδιαίτερα να τονιστούν:

Το πολίτευμα που έχουμε δε γυρεύει να πάρει τους νόμους του από τους ξένους· πιο πολύ είμαστε εμείς το παράδειγμα σε μερικούς παρά που ξεσηκώνουμε ό,τι κάνουν οι άλλοι. Το όνομά του, επειδή δε ζούμε στηριγμένοι πάνω στους λίγους παρά στους περισσότερους, είναι κυριαρχία του δήμου, δημοκρατία· ωστόσο οι νόμοι, όταν είναι για τις ιδιωτικές τους διαφορές, δίνουν σε όλους τα ίδια δικαιώματα· όσο πάλι για την προσωπική επιβολή, κατά που βλέπουν τον καθένα να προκόβει σε κάτι, όχι από τη σειρά, όσο γιατί είναι ικανός, γι' αυτό τον προτιμούν να πάρει μέρος στα δημόσια πράγματα· ούτε πάλι κανένας από φτώχεια, κι όταν ακόμα έχει να κάνει κάτι καλό στην πόλη μας, βρίσκεται εμποδισμένος, επειδή του λείπει η κοινωνική επιβολή. Και δεν είναι μόνο στη δημόσια ζωή μας που ζούμε λεύτερα· είναι και που δεν κοιτάζουμε υποψιασμένοι ο ένας τον άλλον στις καθημερινές μας δουλειές· δε θυμώνουμε με το γείτονά μας, αν τυχόν κάνει κάτι κατά την όρεξή του, κι ούτε παίρνουμε την όψη του πειραγμένου, πράγμα που αν δε βλάπτει, όμως στενοχωρεί τον άλλο. Κι ενώ στην ιδιωτική μας ζωή περνούμε απείραχτα μεταξύ μας, σαν πολίτες είναι πιο πολύ από εσωτερικό σεβασμό που δεν παρανομούμε, στους άρχοντες μας κάθε φορά πειθαρχικοί και στους νόμους, και μάλιστα σε όσους από αυτούς έχουν γίνει για να βοηθούν τους αδικημένους, και σε όσους και άγραφοι που είναι, όμως φέρνουν ντροπή ομολογημένη.

[...] Και είμαστε οι ίδιοι που φροντίζουμε και για τα δικά μας και για τα πολιτικά μαζί πράγματα, κι ενώ καθένας μας κοιτάζει τη δουλειά του άλλος άλλη, δεν κατέχουμε γι' αυτό λιγότερο τα πολιτικά. Γιατί είμαστε οι μόνοι που όποιον δεν παίρνει καθόλου μέρος σ' αυτά, τον θαρρούμε έναν άνθρωπο όχι ήσυχο μόνο άχρηστο, κι ακόμα που ή παίρνουμε οι ίδιοι την απόφαση που ταιριάζει ή τουλάχιστο φτάνουμε σε μια σωστή κρίση για τα πράγματα· γιατί δεν πιστεύουμε πως τα λόγια

φέρουν βλάβη στα έργα· να μη διδάχουμε πρώτα με το λόγο, πριν φτάσουμε να ενεργήσουμε όσο πρέπει, αυτό είναι που θαρρούμε πιο βλαβερό» (Περικλέους Επιτάφιος, από Θουκυδίδη II, 37, 40, μετάφραση Ι. Θ. Κακρυδιή).

Στο απόσπασμα αυτό μπορούμε να εντοπίσουμε αρκετά σημαντικά σημεία. Ο Περικλής περιγράφει μια κοινότητα όπου όλοι οι πολίτες μπορούν, και μάλιστα οφείλουν, να συμμετέχουν στη διαμόρφωση και τη φροντίδα μιας κοινής ζωής. Τυπικά, η συμμετοχή των πολιτών στα κοινά δε συναντούσε εμπόδια βασισμένα στην κοινωνική θέση ή τον πλούτο. Ο δήμος είχε κυρίαρχη εξουσία στις νομοθετικές και δικαστικές λειτουργίες. Η αθηναϊκή αντίληψη για την ιδιότητα του «πολίτη» θεωρούσε αναγκαία την παρέμβασή του στις λειτουργίες αυτές, μέσω της άμεσης συμμετοχής στις κρατικές υποθέσεις. Όπως έλεγε ο Περικλής: «όποιον δεν παίρνει καθόλου μέρος σ' αυτά, τον θαρρούμε έναν άνθρωπο όχι ήσυχο μόνο άχρηστο».

Η αθηναϊκή δημοκρατία διακρίνεται από τη γενική αναγνώριση της αρχής της δημόσιας αρετής: αφοσίωση στη δημοκρατική πόλη-κράτος και υπαγωγή της ιδιωτικής ζωής στις δημόσιες υποθέσεις και το κοινό αγαθό. Το «δημόσιο» και το «ιδιωτικό» ήταν αλληλένδετα, παρόλο που, όπως επισημαίνει ο Περικλής, η ανεκτικότητα είναι απαραίτητη ώστε οι άνθρωποι να ικανοποιούνται «κατά την όρεξή τους». Παρόλα ταύτα, οι αθηναίοι δημοκράτες έτειναν να πιστεύουν ότι «η αρετή του ατόμου ταυτίζεται με την αρετή του πολίτη» (βλ. Lee, 1974, σ. 32). Οι άνθρωποι ολοκληρώνονταν και ζούσαν έντιμα ως πολίτες μόνο μέσα στην πόλη και μέσω αυτής, επειδή η ηθική και η πολιτική ενσωματώνονταν στη ζωή της πολιτικής κοινότητας. Μέσα στην κοινότητα αυτή, ο πολίτης είχε δικαιώματα και υποχρεώσεις· όμως αυτά τα δικαιώματα δεν αναφέρονταν σε ιδιώτες και αυτές οι υποχρεώσεις δεν επιβάλλονταν από ένα κράτος που ήταν ταγμένο στη διατήρηση ενός πλαισίου προστασίας των ιδιωτικών επιδιώξεων των ατόμων (βλ. Sabine, 1963, σσ. 16-17). Μάλλον, τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις του πολίτη συνδέονταν με τη δική του θέση· εκπορεύονταν από τη δική του ύπαρξη ως πολίτη: επρόκειτο για «δημόσια» δικαιώματα και καθήκοντα. Σε αντίθεση με μεταγενέστερες φιλελεύθερες θέσεις, η πολιτική, σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, απαιτούσε πολλά από το λαό, όμως το γεγονός αυτό δεν αντιμετωπιζόταν ως παραβίαση, αλλά ως επιβεβαίωση της ικανότητας των πολιτών για αυτονομία. Η πολιτική τάξη παρουσιαζόταν ως το όχημα που θα επέτρεπε την έκφραση και την πραγμάτωση της φύσης τους (Farrar, 1992, σ. 37). Η «ενάρετη ζωή» ήταν δυνατή μόνο μέσα στην πόλη.

Οι ιδιόμορφα νεότερες διακρίσεις, που άρχισαν να εμφανίζονται με τον Niccolò Machiavelli (1469-1527) και τον Thomas Hobbes (1588-1679), ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία, τους εξειδικευμένους αξιωματούχους και τους πολίτες, το «λαό» και την κυβέρνηση, δεν εντάσσονται στην πολιτική φιλοσοφία της αθηναϊκής πόλης-κράτους. Και τούτο επειδή αυτή η πόλη-κράτος αναδείκνυε την αντίληψη του ενεργού, δραστήριου πολίτη σε μια διαδικασία αυτοκυβέρνησης· οι

κυβερνώντες έπρεπε να είναι οι κυβερνώμενοι. Όλοι οι πολίτες συναθροίζονταν για να συζητούν, να αποφασίζουν και να νομοθετούν. Η αρχή της κυβέρνησης ήταν η αρχή μιας μορφής ζωής: *άμεση συμμετοχή*. Και η ίδια η διαδικασία της κυβέρνησης βασιζόταν σε αυτό που ο Περικλής αποκαλούσε «σωστές συζητήσεις», δηλαδή τον ελεύθερο και ανεμπόδιο διάλογο, εγγύηση του οποίου ήταν η ισηγορία, το ισότιμο δικαίωμα ομιλίας στο κυρίαρχο όργανο, την Εκκλησία του Δήμου (Finley, 1973b, σσ. 18-19). Συνεπώς, η αρχαία δημοκρατική πόλις μπορεί να γίνει αντιληπτή ως μια προσπάθεια να δοθεί σε ανθρώπους διαφορετικής προέλευσης και διαφορετικών ιδιοτήτων, η δυνατότητα «να εκφράζουν και να μεταβάλλουν την ιδέα τους για το αγαθό μέσω της πολιτικής αλληλεπίδρασης» (Farrar, 1992, σ. 38). Οι αποφάσεις και οι νόμοι έπρεπε να στηρίζονται στην πειθώ – στην ισχύ του καλύτερου επιχειρήματος – και όχι απλώς στα έθιμα, τη συνήθεια ή την ωμή βία. (Έκτοτε, πέρασαν πολλά χρόνια για να ξαναδοθεί βαρύτητα στη δημόσια διαβούλευση, βλ. δεύτερο, τρίτο και ένατο κεφάλαιο) Ο νόμος του κράτους ήταν ο νόμος των πολιτών. Όλοι ήταν ίσοι ενώπιον του νόμου και επομένως, όπως το θέτει ο Περικλής, «δεν παρανομούμε». Ο νόμος αντιπαρατίθεται με την τυραννία και, επομένως, η ελευθερία συνεπάγεται το σεβασμό του νόμου. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ένας σχολιαστής: «Ο Αθηναίος δε θεωρούσε τον εαυτό του αχαλίνωτο, αλλά είχε τη σαφέστερη διάκριση ανάμεσα στον περιορισμό που πηγάζει από την αυθαίρετη θέληση ενός άλλου ανθρώπου και σε αυτόν που αναγνωρίζει στο νόμο έναν κανόνα ο οποίος δικαιούται να γίνεται σεβαστός και, από αυτή την άποψη, αυτοεπιβάλλεται» (Sabine, 1963, σ. 18). Αν ο νόμος θεσπίζεται σωστά μέσα στο πλαίσιο της κοινής ζωής, νόμιμα απαιτεί τη συμμόρφωση. Με αυτήν την έννοια, οι ιδέες του κράτους δικαίου, της ορθής διαδικασίας και της συνταγματικής κυβέρνησης βρίσκουν την πρώτη τους έκφραση στην πολιτική της αθηναϊκής πόλης-κράτους.

Φαίνεται ότι οι Αθηναίοι, στο σύνολό τους, ήταν περήφανοι για την «ελευθερη και ανοιχτή» πολιτική τους ζωή, όπου οι πολίτες μπορούσαν να αναπτύξουν τις ιδιαίτερες ικανότητες και ταλέντα τους. Ήταν σαφώς παραδεκτό ότι δε διέθετε ο καθένας την ικανότητα να ηγείται και να διοικεί, για παράδειγμα, τον αθηναϊκό στρατό ή το ναυτικό: διαφορές σε ικανότητα και αξία αναγνωρίζονταν. Αλλά όταν ο Περικλής διακήρυττε με περηφάνια ότι «η πόλη μας στο σύνολό της πρώτα είναι το σχολείο της Ελλάδας», μιλούσε, πάνω απ' όλα, για μια μορφή ζωής όπου «ο κάθε άντρας από μας θα μπορούσε [...] ο ίδιος σ' ένα πλήθος φανερώματα της ζωής και με την πιο μεγάλη ευστροφία μαζί και χάρη να παρουσιάσει τον εαυτό του αύταρκο» (Περικλέους Επιτάφιος, ό.π., II, 41). Μέσα από την ανεξαρτησία, την κοινωνική θέση, την παιδεία, την τέχνη, τη θρησκεία και, πάνω απ' όλα, τη συμμετοχή στην κοινή ζωή της πόλης, το άτομο μπορούσε να ολοκληρώσει τις «υλικές του δυνάμεις» και το τέλος (δηλαδή το σκοπό, το στόχο) του κοινού αγαθού. Και η έννοια της δικαιοσύνης δεν ήταν παρά η διασφάλιση και εκπλήρωση του ρόλου και της θέσης του πολίτη μέσα στην πόλη-κράτος.

Μια από τις πιο αξιόλογες περιγραφές της αρχαίας δημοκρατίας συναντά-

ται στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη (που γράφτηκαν στο διάστημα 335-323 π.Χ.), ένα έργο το οποίο, εξετάζοντας τις «νόμιμες» και σταθερές μορφές εξουσίας, παρέχει συγχρόνως μια λεπτομερή περιγραφή της δημοκρατίας, καίτοι ως μοντέλου εξουσίας που ο ίδιος ο Αριστοτέλης δε θα προσυπέγραφε (και μάλλον στα, αναφερόταν σ' αυτό ως «παραβίαση» της αγαθής διακυβέρνησης). Στο κείμενο αυτό, που προφανώς αναφέρεται στα βασικά χαρακτηριστικά μιας σειράς ελληνικών δημοκρατιών, αναλύονται «οι αξιώσεις, τα ηθικά πρότυπα και οι στόχοι» της δημοκρατίας. Στη δεύτερη παράγραφο συναντάμε την πιο όμορφη ίσως και λακωνική περιγραφή των κλασικών δημοκρατικών θεσμών. Αξίζει να παρατεθεί ένα εκτενές απόσπασμα:

Βασική αρχή της δημοκρατίας είναι η ελευθερία, διότι αυτό συνήθως λένε, ότι μόνο σ' αυτό το πολίτευμα απολαμβάνουν την ελευθερία και διότι κατεξοχήν στόχος της δημοκρατίας είναι η ελευθερία. Κύριο χαρακτηριστικό δε της ελευθερίας είναι ότι ο κάθε πολίτης γίνεται εκ περιτροπής και άρχων και αρχόμενος· διότι και το δημοκρατικό δίκαιο στηρίζεται στην κατ' αριθμόν και όχι στην κατ' αξίαν ισότητα⁴ και επομένως, αφού τέτοιο είναι το δίκαιο, την κυριαρχία έχει το πλήθος, και ό,τι αποφασίσουν οι περισσότεροι αυτό είναι το απόλυτο δίκαιο. Καθότι, όπως λένε, καθένας πολίτης πρέπει να έχει ίσα δικαιώματα. Συνεπώς στις δημοκρατίες μεγαλύτερη κυριαρχία έχουν οι άποροι παρά οι εύποροι, γιατί είναι οι περισσότεροι και κυριαρχεί η γνώμη των περισσοτέρων. Το πρώτο λοιπόν χαρακτηριστικό της ελευθερίας είναι αυτό, το οποίο όλοι οι δημοκρατικοί θεωρούν ως τον κατεξοχήν όρο του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ένα άλλο χαρακτηριστικό είναι να ζει κάποιος όπως θέλει, αφού αυτό ισχυρίζονται πως είναι αποτέλεσμα της ελευθερίας μιας και αποτέλεσμα της δουλείας είναι το να ζει ο δούλος όχι όπως θέλει. Αυτό λοιπόν είναι το δεύτερο χαρακτηριστικό της δημοκρατίας· από εδώ προέκυψε η αρχή κατά την οποία ο πολίτης δεν υπόκειται σε καμία απολύτως εξουσία. Αν μάλιστα αυτό δεν είναι δυνατόν, τότε να λαμβάνει με τη σειρά του ο κάθε πολίτης την εξουσία. Και κατ' αυτόν τον τρόπο η δημοκρατική αυτή αρχή προσθέτει το κύρος της στην ελευθερία, η οποία θεμελιώνεται επί της ισότητας των πολιτών.

Επειδή δε τέτοιες είναι οι βάσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος και τέτοια η πολιτική εξουσία, δημοκρατικοί είναι οι επόμενοι θεσμοί: το να εκλέγονται όλοι οι άρχοντες από όλους τους πολίτες· το να γίνονται άρχοντες όλοι καθενός από τους πολίτες και κάθε πολίτης εκ περιτροπής άρχων όλων των πολιτών· το να δίνονται τα πολιτικά αξιώματα δια κληρώσεως ή όλα ή όσα δεν έχουν ανάγκη πείρας ή ειδικών γνώσεων· το να μην απαιτείται κανένα εισόδημα ή να απαιτείται το μικρότερο

⁴ Η αντίληψη του Περικλή για τη δημοκρατική αρχή της ισότητας αφήνει περιθώριο για τη ρητή αναγνώριση της αξίας. Αντίθετα, στην περιγραφή του Αριστοτέλη τονίζεται ότι η δημοκρατική ιδέα της ισότητας είναι ισότητα προϋποθέσεων και αποτελέσματος. Η ανάπτυξη αυτών των δύο ειδών ισότητας στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη είναι μια από τις πρώτες θεωρητικές επισημάνσεις αυτής της σημαντικής διάκρισης.

δυνατό για να εκλεγεί κάποιος σε πολιτικό αξίωμα· το να μην μπορεί να αναλάβει κάποιος το ίδιο αξίωμα δύο φορές πριν να αναλάβουν αυτό όλοι οι δικαιούμενοι, ή τουλάχιστον σπάνια και μόνον τα σπουδαία, εκτός των πολεμικών· το να είναι μικρή η περίοδος της εξουσίας κάθε άρχοντα ή για όλα τα αξιώματα ή για όσο το δυνατόν περισσότερα· το να γίνονται δικαστές όλοι οι πολίτες και από όλους, με γενική αρμοδιότητα για όλες τις υποθέσεις ή τουλάχιστον για τις σπουδαιότερες και έχουσες σχέση με την κυριαρχία της πόλης, όπως π.χ. οι σχετικές με την ευθύνη των αρχόντων, με το πολίτευμα και με τις ιδιωτικές συμβάσεις· το να είναι κυρίαρχη η Εκκλησία του Δήμου για όλα τα ζητήματα, καμιά δε αρχή να μην είναι κυρίαρχη για κανένα ζήτημα ή για όσο το δυνατόν λιγότερα ή για τα σπουδαιότερα και η βουλή να αποφαινεται ως κυρίαρχο σώμα.

Από όλες τις αρχές η πιο δημοκρατική είναι η βουλή, όπου δεν υπάρχει αφθονία χρήματος, για να δίνεται μισθός σε όλους τους λαμβάνοντες μέρος στις συνελεύσεις της. Διότι όταν υπάρχει αφθονία χρήματος, και αυτής της αρχής η δύναμη καταλύεται· διότι ο λαός αναλαμβάνει, όταν υπάρχει αντιμισθία για την παρουσία του πολίτη στη βουλή, να κρίνει όλες τις υποθέσεις, όπως ήδη είπαμε προηγουμένα. Άλλο επακόλουθο είναι το να μισθοδοτούνται ανεξαιρέτως όλοι οι συνερχόμενοι στην Εκκλησία του Δήμου, οι δικαστές, οι κατώτερες δημόσιες αρχές. Εάν δε δεν αφθονεί το χρήμα, τότε μισθοδοτούνται οι άρχοντες, οι δικαστές, οι βουλευτές και τα μέλη της κυρίαρχης εκκλησίας, ή τουλάχιστον οι αρχές, οι οποίες είναι υποχρεωμένες να συσσιτούν από κοινού. Επειδή δε τα χαρακτηριστικά της ολιγαρχίας είναι ευγενής καταγωγή, πλούτος και μόρφωση, τα των δημοκρατιών φαίνεται να είναι τα αντίθετα, ήτοι ταπεινή καταγωγή, φτώχεια και βαναυσότητα. Επίσης δημοκρατικός θεσμός είναι το να μην είναι ισόβια καμιά αρχή· εάν παραμείνει κάποια από παλιότερο πολίτευμα, που αντικαταστάθηκε από τη δημοκρατία, τότε πρέπει να περιορίζεται η εξουσία της και να επιβάλλεται αντί της εκλογής η κλήρωση.

Αυτά είναι τα κοινά γνωρίσματα των δημοκρατιών. (Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Βιβλίο Ζ'. Από 1317a, στ. 44 έως 1318a, στ. 4).

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, για το δημοκράτη, η ελευθερία και η ισότητα είναι αλληλένδετες. Υπάρχουν δυο κριτήρια της ελευθερίας: (1) «κάθε πολίτης γίνεται εκ περιτροπής και άρχων και αρχόμενος» και (2) «να ζει κάποιος όπως θέλει». Για να ισχύσει το πρώτο κριτήριο ως αποτελεσματική αρχή κυβέρνησης, απαιτείται η ισότητα: χωρίς την «κατ' αριθμόν ισότητα», το «πλήθος» δεν μπορεί να είναι κυρίαρχο. Οι κλασικοί δημοκράτες λένε ότι η «κατ' αριθμόν ισότητα», δηλαδή το ίσο μερίδιο στην άσκηση της εξουσίας, είναι δυνατή επειδή: (1) η συμμετοχή συνοδεύεται από μια χρηματική αποζημίωση, ώστε η θέση των πολιτών να μην επιδεινώνεται εξαιτίας της πολιτικής τους δραστηριότητας, (2) η ψήφος των πολιτών είναι ισότιμη και (3) θεωρητικά, παρέχονται ίσες ευκαιρίες ανάδειξης στα αξιώματα. Με αυτήν την έννοια, η ισότητα είναι η πρακτική βάση της ελευθερίας. Είναι επίσης η ηθική βάση της ελευθερίας, επειδή η πεποίθηση ότι οι άνθρωποι

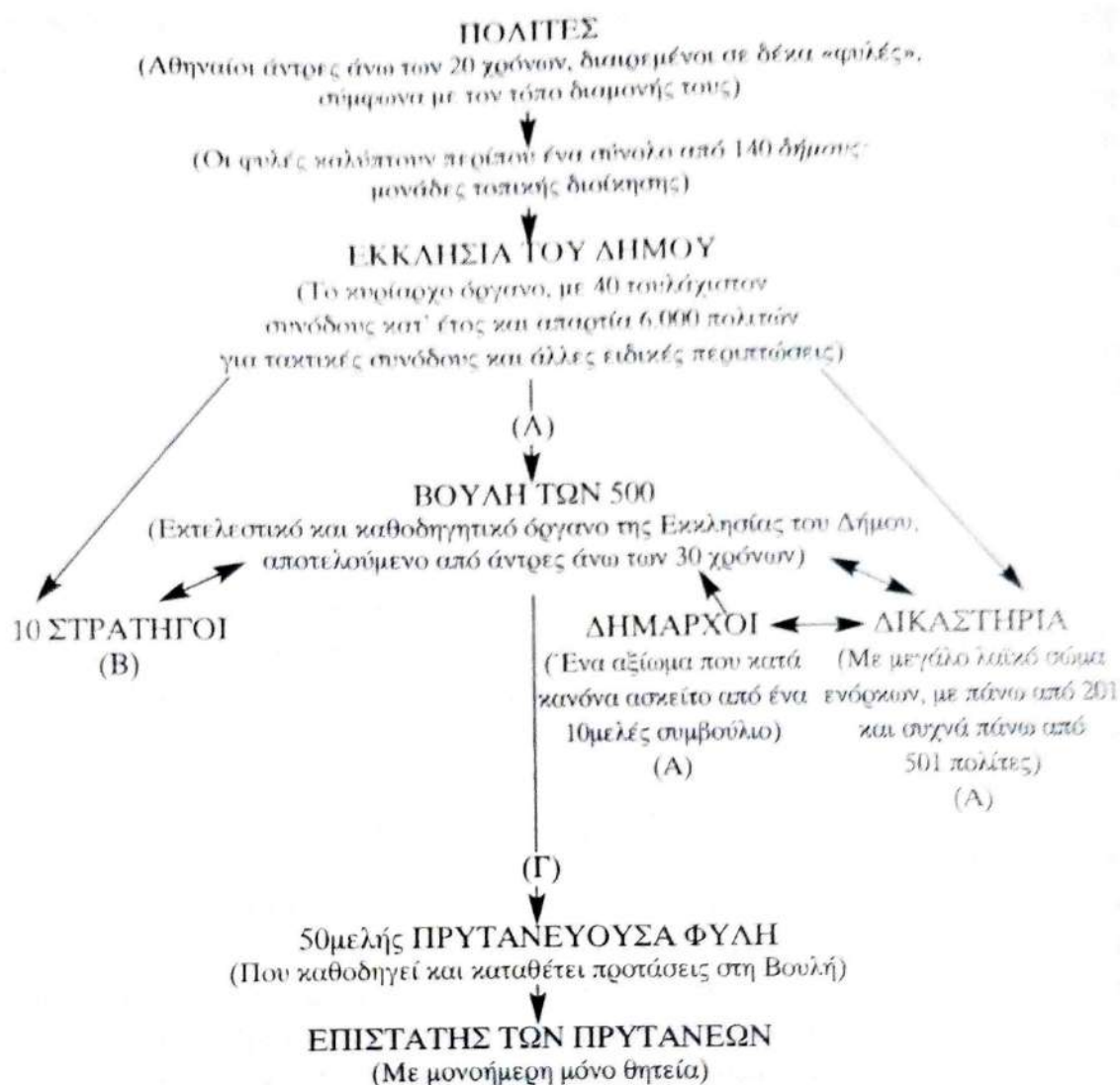
πρέπει να έχουν ίσο μερίδιο στην εξουσία δικαιώνει το πρώτο κριτήριο της ελευθερίας («κάθε πολίτης γίνεται εκ περιτροπής και άρχων και αρχόμενος»). Παρόλο που αυτή η ισχυρή εμμονή στην ισότητα μπορεί να συγκρούεται με την ελευθερία (όπως πολλοί υποστήριξαν, συμπεριλαμβανομένου και του Αριστοτέλη), οι δημοκράτες διατείνονται ότι πρέπει να υπάρχουν κάποια όρια στην επιλογή, προκειμένου η ελευθερία του ενός πολίτη να μη θίγει άδικα την ελευθερία του άλλου. Όσο κάθε πολίτης έχει την ευκαιρία «να γίνεται εκ περιτροπής και άρχων και αρχόμενος», μπορούν να ελαχιστοποιηθούν οι κίνδυνοι που απορρέουν από την ισότητα και, επομένως, μπορούν να ικανοποιηθούν και τα δύο κριτήρια της ελευθερίας. Τότε, σύμφωνα με την περιγραφή του Αριστοτέλη, η κλασική δημοκρατία συνεπάγεται την ελευθερία και η ελευθερία συνεπάγεται την αυστηρή πολιτική ισότητα (ένα ζήτημα που τον έκανε να εκφράσει σοβαρές επιφυλάξεις για τη δημοκρατία), παρά το γεγονός ότι το γενικό θετικό περιεχόμενο που της προσέδωσε, με το να θεωρεί ότι τα ανθρώπινα όντα είναι ζώα πολιτικά, που βρίσκουν την πλήρωσή τους μοναχά στο εσωτερικό της πόλεως, βρήκε τεράστια απήχηση στην ανάπτυξη της πολιτικής σκέψης κατά την Αναγέννηση (βλ. δεύτερο κεφάλαιο).

Θεσμικά Χαρακτηριστικά

Οι θεσμοί που περιγράφονται στη δεύτερη παράγραφο του Αριστοτέλη φωτίζουν ακόμα περισσότερο το γνήσια ριζοσπαστικό χαρακτήρα της αρχαίας δημοκρατίας. Επομένως δεν είναι παράδοξο που η δημοκρατία αυτή στάθηκε πηγή έμπνευσης για τον Marx και τον Engels, που το μοντέλο τους της καθαυτό δημοκρατικής τάξης, η Παρισινή Κομμούνια του 1871, σκιαγραφείται με έναν τρόπο που φανερώνει την ύπαρξη πολλών κοινών χαρακτηριστικών με την αρχαία Αθήνα. Το Διάγραμμα 1.1 απεικονίζει τη βασική αθηναϊκή θεσμική δομή.⁵

Οι ελεύθεροι αθηναίοι πολίτες, στο σύνολο τους, αποτελούσαν το κυρίαρχο σώμα: την Εκκλησία του Δήμου, που συνεδρίαζε πάνω από 40 φορές το χρόνο και βρισκόταν σε απαρτία όταν παρευρίσκονταν τουλάχιστον 6.000 άτομα (το ελάχιστο που απαιτείτο για μια κανονική ή έγκυρη διεξαγωγή). Όλα τα μεγάλα θέματα, όπως το νομικό πλαίσιο για τη διατήρηση της δημόσιας τάξης, τα οικονομικά και η άμεση φορολογία, ο οστρακισμός, οι εξωτερικές υποθέσεις (όπως η αξιολόγηση των επιχειρήσεων του στρατού και του ναυτικού, η σύναψη συμμάχων, η κήρυξη πολέμου, η σύναψη ειρήνης) ετίθεντο στους συγκεντρωμένους πολίτες για συζήτηση και λήψη αποφάσεων. Η Εκκλησία του Δήμου αποφάσιζε

⁵ Η βασική δομή της Αθηναϊκής δημοκρατίας αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της ύπαρξης κάποιων θεσμών ρύθμισης και συνυπήρχε μ' αυτούς (όπως, επί παραδείγματι, ο Άρειος Πάγος και η Γερουσία), που προϋπήρχαν της δημοκρατίας και που εξακολούθησαν να έχουν κάποια επιρροή, ακόμη και μετά την κατάλυσή της, στα τέλη της δεκαετίας του 320 (βλ. Hornblower, 1992)

Μέθοδοι εκλογής ή επιλογής

- (Α) Οι δέκα φυλές έστελναν στη Βουλή από πενήντα εκπροσώπους, προερχόμενους από τους δήμους. Οι δήμοι πρότειναν υποψηφίους σε αναλογία με τον πληθυσμό τους για να τους «εκπροσωπήσουν» στη Βουλή των Πεντακοσίων και σε άλλα αξιώματα. Η αρχική επιλογή των υποψηφίων γινόταν με κλήρωση. Οι «εκλεγμένοι» αποτελούσαν ένα σώμα υποψηφίων. Τελικά αυτοί που θα ασκούσαν το αξίωμα επιλέγονταν από τους υποψηφίους, ξανά με κλήρωση. Υποτίθεται ότι η μέθοδος αυτή εξασφάλιζε για όλους ίσες πιθανότητες εκλογής σε δημόσιο αξίωμα. Η θητεία ήταν σύντομη, χωρίς δικαίωμα ανανέωσης. Όλοι οι εκλεγμένοι αξιωματούχοι λάβειναν χρηματική αποζημίωση για τις υπηρεσίες τους, όπως και όσοι συμμετείχαν στην Εκκλησία του Δήμου σε ορισμένες περιπτώσεις.
- (B) Εκλεγμένοι από τους πολίτες με άμεσες εκλογές και με δυνατότητα πολλαπλής επανεκλογής.
- (Γ) Η Βουλή των 500 ήταν διαμεμένη σε 10 τμήματα, με 50 βουλευτές (πρυτάνεις) από κάθε φυλή, που υπηρετούσαν, κανονικά, το 1/10 (επί 36 ημέρες) της ετήσιας θητείας αυτού του σώματος.

Διάγραμμα 1.1 Κλασική δημοκρατία: Αθήνα (βάσει της μεταρρύθμισης του Κλεισθένη, που υιοθετήθηκε το 507 π.Χ. και τροποποιήθηκε αργότερα, στα 460 και 403 π.Χ., προκειμένου να περιλαμβάνει μισθοδοσία για τα δημόσια αξιώματα και επίδομα συμμετοχής στην Εκκλησία του Δήμου).

Πηγές: Finley (1963,1983), Sabine (1963), P. Anderson (1974a), Hornblower (1992).

για τις πολιτικές κατευθύνσεις του αθηναϊκού κράτους. Παρόλο που επιζητούσαν πάντοτε την ομοφωνία (ομόνοια), με την πεποίθηση ότι τα προβλήματα μπορούσαν να λυθούν σωστά προς το κοινό συμφέρον, πάντα αναγνωριζόταν και το ενδεχόμενο ύπαρξης σημαντικών διαφορών στις γνώμες, καθώς και συγκρούσεων των επιμέρους συμφερόντων. Για τα ζητήματα στα οποία υπήρχε ασυμφιλίωτη διαφωνία, προβλεπόταν επίσημη ψηφοφορία και η αρχή της πλειοψηφίας (Larsen, 1948). Η ψηφοφορία δεν ήταν μόνο μια μέθοδος ακριβούς καταγραφής των διαφορετικών γνώμων, αλλά και ένας διαδικαστικός μηχανισμός για να νομιμοποιήσει μια λύση επειγόντων θεμάτων. Πιθανόν οι Έλληνες να επινόησαν την προσφυγή στις τυπικές διαδικασίες της ψηφοφορίας για τη νομιμοποίηση αποφάσεων ενόψει συγκρουόμενων απόψεων. Αλλά το ιδεώδες παρέμενε η συναίνεση, και δεν έχει εξακριβωθεί αν τα περισσότερα θέματα ετίθεντο σε ψηφοφορία (βλ. Mansbridge, 1983, σσ. 13-15).

Η Εκκλησία του Δήμου ήταν υπερβολικά πολυπληθές όργανο για να προετοιμάζει την ημερήσια διάταξη των συνόδων της, να προετοιμάζει σχέδια νόμων και να είναι ένα εστιακό σημείο για την αποδοχή νέων πολιτικών πρωτοβουλιών και προτάσεων· υποβοηθείτο, λοιπόν, με τη σειρά της από την περισσότερο ευέλικτη 50μελή Πρυτανεύουσα Φυλή, (με θητεία ενός μόνο μηνός) και με επικεφαλής τον επιστάτη των πρυτάνεων (με μονοήμερη μόνο θητεία). Τα δικαστήρια ήταν οργανωμένα σε παρόμοια βάση με την Εκκλησία του Δήμου, ενώ οι εκτελεστικές λειτουργίες της πόλης ασκούνταν από τους «δημάρχους», των οποίων η εξουσία διαχέονταν μια και ήταν καταμερισμένη σε ένα δεκαμελές συμβούλιο. Σχεδόν όλοι οι «άρχοντες» εκλέγονταν για μια μη ανανεώσιμη περίοδο ενός έτους (τυπικά μπορούσαν να κατέχουν το αξίωμα, μόνο δύο φορές στη ζωή τους). Επιπλέον, για να αποφευχθεί ο κίνδυνος της άσκησης αυταρχικής πολιτικής ή του σχηματισμού εκλογικής πελατείας, όπως συμβαίνει με τις άμεσες εκλογές, αναπτύχθηκε μια ποικιλία συστημάτων επιλογής, ώστε οι άρχοντες, και γενικότερα το κρατικό σύστημα, να λογοδοτούν στο λαό. Τέτοια συστήματα ήταν η εναλλαγή των καθηκόντων, η κλήρωση και η άμεση εκλογή.

Ο μη καθολικός χαρακτήρας της Αρχαίας Δημοκρατίας

Οι εξαιρετικές καινοτομίες της αθηναϊκής δημοκρατίας στηρίζονταν σε μεγάλο βαθμό στον αποκλεισμό. Η κλασική πόλη-κράτος χαρακτηριζόταν από την ενότητα, την αλληλεγγύη, τη συμμετοχή και τους αυστηρούς περιορισμούς στη χορήγηση του δικαιώματος του πολίτη. Το κράτος σφράγιζε τη ζωή του πολίτη, αλλά οι πολίτες ήταν ένα μικρό ποσοστό του πληθυσμού. Οι πολίτες ασχολούνταν όχι μόνο με δραστηριότητες όπως είναι η διοίκηση, η στρατιωτική θητεία, η νομοθεσία, οι δικαστικές υπηρεσίες, οι θρησκευτικές τελετές, οι αθλητικοί αγώνες και οι γιορτές, αλλά και με την επιτήρηση και τον έλεγχο μεγάλου αριθμού κατοίκων που δεν έπαιζαν κανένα ρόλο στην πολιτική.

Καταρχήν, η αθηναϊκή πολιτική κουλτούρα ήταν αποκλειστικά υπόθεση των ενήλικων αντρών. Μόνο οι άντρες Αθηναίοι άνω των 20 χρόνων είχαν το δικαίωμα του πολίτη. Η αρχαία δημοκρατία ήταν πατριαρχική· οι γυναίκες δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα και τα κοινωνικά δικαιώματά τους ήταν αυστηρά περιορισμένα (παρόλο που οι παντρεμένες τύγγαιναν μάλλον καλύτερης μεταχείρισης σε σχέση με τις ανύπαντρες). Τα επιτεύγματα της κλασικής δημοκρατίας ήταν άμεσα συνδεδεμένα με την πολιτικά μη αναγνωρισμένη εργασία και οικιακή υπηρεσία των γυναικών (και των παιδιών)⁶.

Ένας μεγάλος αριθμός κατοίκων της Αθήνας δεν μπορούσαν να συμμετάσχουν σε τυπικές διαδικασίες. Σ' αυτούς περιλαμβάνονταν οι «μέτοικοι», οι οικογένειες των οποίων είχαν εγκατασταθεί στην Αθήνα πριν από αρκετές γενιές. Όμως η πιο πολυάριθμη ίσως κατηγορία πολιτικά περιθωριοποιημένων ατόμων ήταν οι δούλοι. Υπολογίζεται ότι η αναλογία των δούλων προς τους ελεύθερους πολίτες στην εποχή του Περικλή ήταν τουλάχιστον 3:2, δηλαδή ο πληθυσμός των δούλων ήταν 80.000-100.000 άτομα (Andrewes, 1967· P. Anderson, 1974a). Οι δούλοι απασχολούνταν σε όλες σχεδόν τις αγροτικές εργασίες, στη μεταποίηση και στα ορυχεία, καθώς και σε οικιακές εργασίες. Φαίνεται ότι η αθηναϊκή δουλοκτησία και η δημοκρατία ήταν αλληλένδετες. Η διάσταση ανάμεσα στην τυπική και την πραγματική βάση της αθηναϊκής πολιτικής ζωής είναι εντυπωσιακή. Οι κλασικές αντιλήψεις περί «πολιτικής ισότητας» απείχαν πολύ από τις ιδέες για «ίση εξουσία» για όλους τους ενήλικες· η πολιτική ισότητα ήταν μια μορφή ισότητας για τα άτομα της ίδιας κοινωνικής θέσης (άρρενες αθηναϊκής καταγωγής), αλλά ακόμα και τότε, όπως σύντομα θα δούμε, η ισότιμη κοινωνική θέση δε σήμαινε και τη δυνατότητα άσκησης ισοδύναμης πολιτικής επιρροής. Η θρυλική αθηναϊκή δημοκρατία συνδεόταν στενά με αυτό που θα μπορούσε κανείς να αποκαλέσει «τυραννία των πολιτών».

Επομένως, το αν μπορούμε βάσιμα να χαρακτηρίσουμε την Αθήνα δημοκρατία είναι ένα ερώτημα που πρέπει τουλάχιστον να τεθεί. Αναντίρροπα, η πολιτική στην αρχαία Αθήνα στηριζόταν σε έντονα αντιδημοκρατική βάση. Αλλά αξίζει να τονιστεί, όπως επισημαίνει και ο Finley, ότι η επιλογή ανάμεσα στην «εξουσία των ολίγων» ή την «εξουσία των πολλών» ήταν μια «επιλογή με νόημα», και ότι τα «δικαιώματα» που διεκδικούσαν για τον εαυτό τους οι διάφορες ομάδες, και μάλιστα με σκληρούς αγώνες, είχαν τεράστια σημασία, παρόλο που «οι 'πολλοί' ήταν μια μειοψηφία του πληθυσμού» (Finley, 1983, σ. 9). Πρέπει να συνεκτιμηθούν και τα αξιοσημείωτα επιτεύγματα και τα αυστηρά όρια της αθηναϊκής δημοκρατίας.

Αν κανείς απομονώσει προσωρινά τα ζητήματα που αφορούσαν τον περιορι-

⁶ Οι ελεύθερες γηγενείς Αθηναίες, θεωρούνταν «πολίτες», αποκλειστικά για λόγους γενεαλογικούς, αφού δεν μπορούσαν να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή. Το δικαίωμα του πολίτη είχε γι' αυτές εργαλειώδη χαρακτήρα, μιας και σκοπός τους ήταν να γεννούν άρρενες πολίτες (βλ. Dickenson, 1997, κεφ. 2).

σμό στο δικαίωμα του πολίτη, και τις εντάσεις και τις συγκρούσεις που αναπτύσσονται θα πυροδοτούσαν, και εστιάζει την προσοχή του σε ορισμένα εσωτερικά χαρακτηριστικά της νέας δημοκρατικής τάξης, τότε μπορεί να διακρίνει σημαντικές δυσκολίες που δημιούργησε η νεωτεριστική μορφή της αθηναϊκής πολιτικής: δυσκολίες οι οποίες, όπως θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, συνετέλεσαν στην αδυναμία της να επιβιώσει πέρα από τον πέμπτο και τέταρτο αιώνα π.Χ. Η γραπτή ιστορία μάς προσφέρει πολύ περιορισμένη γνώση της πραγματικής εμπειρίας και πρακτικής της αρχαίας δημοκρατίας. Ωστόσο μια από τις πιο συναρπαστικές σωζόμενες περιγραφές των πιο αρνητικών ιδιοτήτων της συναντάται στα κείμενα του Ξενοφώντα (στο Rodewald, 1974). Στο απόσπασμα που ακολουθεί, ο Ξενοφώντας φωτίζει πολλά από τα θεσμικά χαρακτηριστικά που αναπτύχθηκαν προηγουμένως, περιγράφοντας (ή ανασυνθέτοντας) μια σειρά επεισοδίων και συζητήσεων που έλαβαν χώρα γύρω στο 406 π.Χ. Αυτή η ανάπτυξη φωτίζει τόσο την εντυπωσιακή πολιτική λογοδοσία που είχε καθιερωθεί στην Αθήνα – την άμεση συμμετοχή των πολιτών στην πραγματική διαδικασία της λήψης αποφάσεων – και μερικές από τις πηγές των δυσκολιών της. Το απόσπασμα αναφέρεται σε μια αξιολογημένη νίκη του αθηναϊκού ναυτικού που, όμως, συνοδεύτηκε από πολλές απώλειες σε άνδρες. Οι επικεφαλής της εκστρατείας κατηγορήθηκαν ότι εγκατέλειψαν αναίτια τους άνδρες τους στα τσακισμένα σκάφη για να πνίγουν. Όπως συμβαίνει και με άλλες περιγραφές που διαθέτουμε, θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι αυτή η ιστορία γράφτηκε από κάποιον που κάθε άλλο παρά συμπαθούσε τις δημοκρατικές ιδέες. Παρόλα αυτά, το εν λόγω απόσπασμα είναι μια ολοζώντανη περιγραφή της πολιτικής ζωής εκείνης της εποχής και, επομένως, αξίζει να παρατεθεί: